

Finns det plats för liv på kyrkogården?

- om att utveckla sociala och rekreativa värden på kyrkogårdar och begravningsplatser

Is there space for life in the cemeteries?

- about fostering social and recreational values at cemeteries

Amanda Backlund

Is there space for life in the cemeteries?

- about fostering social and recreational values at cemeteries

Amanda Backlund

Handledare:

Anna Jakobsson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator:

Anders Folkesson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Kurstitel: Kandidatexamensarbete i Landskapsarkitektur

Kurskod: EX0649

Ämne: Landskapsarkitektur

Program: Landskapsarkitektprogrammet

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2018

Omslagsbild: Johan Henriksson, 2018-05-06. Fotografiet är taget på Harplinge kyrkogård och visar två stolar utsatta vid en hjärtformad plantering.

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: kyrkogård, begravningsplats, kulturhistoria, rekreation, platsteori, sorgearbete.

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Sammanfattning

Kyrkogårdar och begravningsplatser i städerna står folktomma. De är stora grönområden med potential att fungera för sociala och hälsofrämjande aktiviteter, trots detta utnyttjas platserna nästintill enbart av besökare som kommer dit för att sörja och minnas. Samtidigt som detta sker, tilltar behovet av grönytor i städerna. I takt med att befolkningen fortsätter att öka och städerna blir allt tätare, tvingas fler samsas om de grönytor som finns.

Att kyrkogårdar och begravningsplatser inte får användas likt parker, det är troligen de flesta överens om. Det går däremot att ifrågasätta om det verkligen finns skrivna regler som berättar vad som inte är tillåtet att göra på kyrkogårdar och begravningsplatser. Efter vidare undersökningar visar det sig att faktiska regler för användning är få och att besökare istället får göra antaganden om vad som är accepterat att göra på platsen.

På senare tid finns det några svenska kyrkogårdsförvaltningar som har börjat utmana de gamla tankesätten om vad som är godtagbart att göra på kyrkogårdar och begravningsplatser. I maj 2018 fick Borås kyrkogårdsförvaltning exempelvis bygglov till ett utegym på Brämhults kyrkogård. Utanför Halmstad ligger Harplinge kyrkogård och där skapar kyrkogårdsförvaltningen möjlighet för kulturella upplevelser genom konstinstallationer. Det skulle vara intressant att se om fler kyrkogårdar och begravningsplatser skulle kunna utvecklas gällande sociala och rekreativa värden, men trots fördelarna, är det viktigt att ta med i beräkningen att det också kanske finns en gräns för vad som accepteras gällande omformning och användning.

Abstract

Cemeteries in the cities of Sweden are deserted. Big green area such as these have the potential to attract social as well as health promoting activities. Despite this, people visit cemeteries almost exclusively to grieve and for remembrance. Meanwhile, a growing population in urban areas and a constant densification, the need for green spaces in the cities grows even though more and more people are forced to share the existing green spaces.

Most people are probably aware that cemeteries cannot be compared to other green spaces like parks in terms of usage. It is questionable though if there really are set rules that tell us what we are allowed to do in a cemetery. Upon review, there seems to be few actual guidelines, and the visitor is expected to use common sense regarding usage and what is acceptable behavior.

Today it is possible to give examples of cemetery administrations that are trying to change the old mindsets of what seem to be socially acceptable to do in a cemetery. In May 2018, the cemetery administration in Borås was given permit to build an outdoor gym at Brämhult Cemetery. Just outside Halmstad, in a village called Harplinge, the cemetery administration encourages visitors to bring picnics as well as stroll in the art installations that can be found on the grounds. It would be interesting to look at additional cemeteries and to see how they would work for an increase of social and recreational values on their grounds. In addition to the benefits an increase like that could bring, it is also important to take into account that there must be limits for what can be change regarding design and usage.

Förord

Kyrkogårdar har under många år fascinerat mig. Jag inspireras av den speciella atmosfären och jag, som är sällskapssjuk och ständigt vill ha fart och fläkt runtomkring mig, kan spendera timmar på kyrkogården själv och känna mig fullt tillfreds. När ämne för kandidatarbete skulle bestämmas, kändes det självklart att det var kyrkogården jag skulle skriva om, och specifikt även användningen som på många sätt känns förlegad med de mänskliga behoven som idag finns.

Jag vill specifikt tacka min handledare Anna Jakobsson som har varit engagerad och alltid nära till hands för att svara på frågor. Jag vill också rikta ett stort tack till min vän, tillika, Landskapsingenjörstudenten, Johan Henriksson som tålmodigt har stått ut med mig som skrivpartner. Johan och jag har inte skrivit arbetet ihop, men i ett självständigt arbete som det här, har det varit guld värt att ha en partner att sitta och skriva ihop med. Johan har funnits där för att diskutera frågetecken som har uppkommit, samt funnits där för att ge uppmuntran när energin har trytit.

Slutligen vill jag tacka Lars Örhén, Signild Lingstam och Sofia Cele som alla visade intresse för att ställa upp för intervjuer till arbetet.

Stort tack
Amanda Backlund

Maj 2018

Innehållsförteckning

Sammanfattning	3
Abstract	4
Förord	5
BAKGRUND OCH FRÅGESTÄLLNING	7
MÅL OCH SYFTEN	8
MATERIAL OCH METODER	9
Avgränsningar	10
Platser med olika karaktär, historia och utformning	10
KYRKOÅRDENS HISTORIA	10
Begravningsplatsens historia	10
Kyrkogård eller begravningsplats	11
PLATSTEORI	12
Kyrkogårdars och begravningsplatserns värden och användning idag	14
FÖRVÄNTNINGAR OCH REGLER PÅ KYRKOÅRDAR OCH BEGRAVNINGSPLATSER	14
Regelverket kring utformning och användning	15
Inhägningen definierar rummet och platsen	17
Växtlighetens betydelse	18
Kyrkan som symbol	19
KYRKOÅRDENS OCH BEGRAVNINGSPLATSENS PLATSEGENSKAPER	19
Kopplingen mellan platskänsla och minnen	19
Kopplingen mellan platskänsla och tid	20
Otrygghetskänsla	21
Påverkar synen på döden användningen av kyrkogården och begravningsplatsen?	23
Kyrkogården och begravningsplatsen i sorgearbetet	25
SOCIALA OCH REKREATIVA VÄRDEN FÅR INTE BYGGAS BORT	26
Exempel på hur sociala och rekreativa värden kommer till uttryck på kyrkogårdar och begravningsplatser idag	27
PICKNICK, LJUSINSTALLATIONER OCH JOGGNING PÅ KYRKOÅRDARNA I BORÅS	27
Borås i förhållande till sin omgivning	27
Borås kyrkogårdsförvaltning planerar för förändring	28
KONSTRUNDA PÅ HARPLINGE KYRKOÅRD	29
Harplinge i förhållande till sin omgivning	29
Katsuror och tankehus	30
Kan kyrkogårdar och begravningsplatser fortsätta att utvecklas vad gäller sociala och rekreativa värden?	32
MOTSÄTTNINGAR – ALLA ÄR INTE POSITIVA TILL FÖRÄNDRING	32
Var går gränsen för utveckling av sociala och rekreativa värden på kyrkogårdar och begravningsplatser? – En subjektiv fråga	33
Det fungerar i grannlandet	33
Avslutande reflektioner	35
Mötas halvvägs – en möjlig slutsats	35
Felkällor	36
Vidare studier	36
Källförteckning:	38
OTRYCKTA KÄLLOR	38
Muntliga källor	38
Personlig samling	38
ELEKTRONISKA KÄLLOR	39
TRYCKTA KÄLLOR	41

Inledning

Bakgrund och frågeställning

Kyrkogårdar är mystiska och spännande. Den unika stämning som infinner sig på kyrkogården har jag inte upplevt någon annanstans. Det är nästintill så att jag tror att det inte bara är människor som känner av platsens speciella kraft, utan under min stund på kyrkogården lever jag tillsammans med djur och växter i en parallell värld, där vi närmar oss som jämlikar. Jag fascinerar av hur jag tänker på kyrkogården som en övernaturlig plats, jag som annars varken kallar mig religiös eller sci-fi-intresserad.

Kyrkogårdens atmosfär framkallar intensiva känslor inom mig. Den magiska aura som tillsammans med rofylldhet delvis karakteriserar kyrkogårdar har jag verkligen uppskattat. När jag var 19 år åkte jag till London för att arbeta. Jag stannade i två år och det dröjde inte länge förrän jag totalt förälskade mig i staden. Vardagspulsen i London är hög och ofta flydde jag till olika gröna oaser för att njuta av lugnet. I staden finns det många fina parker, men kyrkogårdarna gjorde ett minst lika starkt intryck på mig. Jag kunde spendera timmar på en kyrkogård, alldeles ensam. Här kunde jag återhämta mig och på egen hand inspireras av den händelserika miljön.

Efter min tid i London flyttade jag tillbaka till min hemstad Malmö. Jag bosatte mig, precis som många andra vid den här tiden, vid Nobeltorget ett stenkast från Möllan. Jag som tycker om att träna gav mig direkt ut på jakt efter nya löpslingor, men jag blev snabbt besviken. I närheten fanns inga parker. Det som däremot fanns var en kyrkogård, säkert inte längre än 100 meter från lägenheten. Vad hjälper det för min träning tänkte jag, inne på kyrkogården får jag ändå inte lov att springa. Flera gånger i veckan gav jag mig istället ut på min löpslinga längs med utsidan av kyrkogården. Tittandes in, kommer jag ihåg att jag ofta tänkte på att det inte var några människor som använde platsen. En fin grön oas mitt i staden ska väl inte behöva stå folktom?

De allra flesta har kännedom om att grönska i vårt närområde är positivt, både för den psykiska och fysiska hälsan. Med en ökande befolkning och en förtätning av städer blir behovet allt större, trots detta finns det risk för att våra grönområden inte får den prioritet som behövs. Malmö stad beskriver vikten av gröna miljöer i staden genom att lyfta fram sociala och rekreativa värden. Malmö stad framställer grönområden som

”(...)viktiga offentliga mötesplatser med möjlighet till lek, motion, kulturaktiviteter med mera. Gröna miljöer erbjuder också stillhet och avkoppling i en komplex miljö, fylld av ständigt nya intryck. Grönska

i vardagsmiljön ger skönhetsupplevelser och möjlighet att följa årstidernas växlingar.”(Malmö stad, online, s.175).

I citatet ovan är motion och möjlighet till avkoppling exempel på rekreativa värden, medan exempel på rekreativa värden är lek och kulturaktiviteter. Malmö stad framhåller också att trygghetskänsla är ett socialt värde (Malmö stad, online, s.175). Att känna sig trygg i utemiljön är långt ifrån en självklarhet och för grönområden är växtligheten och bristen på belysning försvårande faktorer. Att kyrkogårdar och begravningsplatser också är grönområden är säkert inte helt känt. Kyrkogårdar och begravningsplatser används ju inte på samma vis som andra grönytor. Det kan säkert bero på att många besökare har en stark historisk, kulturell och personlig förankring när det gäller användningen. Åtminstone har det varit så längre tillbaka i tiden. Gällande otrygghet på kyrkogårdar och begravningsplatser kan det faktum att de står folktomma skapa obehagskänslor. Människor attraherar människor, genom att få fler människor att röra sig på kyrkogårdar och begravningsplatser skulle trygghetskänslan öka.

Samtidigt som stadens befolkning trängs i parkerna, står gröna kyrkogårdar och begravningsplatser folktomma. Jag tycker att orsakerna till detta måste diskuteras och därför hoppas jag i arbetet kunna svara på frågan: Hur kan kyrkogården och begravningsplatsen utvecklas vad gäller sociala och rekreativa värden?

Mål och syften

Målet med arbetet är att undersöka och diskutera om, och i så fall hur, kyrkogårdar och begravningsplatser kan utvecklas vad gäller sociala och rekreativa värden.

Syftet är att i en design- och planeringskontext bidra till diskussionen om att tillgängliggöra stadens kyrkogårdar och begravningsplatser, delvis genom att skapa en naturlig plats för möten och genom att möjliggöra för rekreativa värden. Syftet är också att bidra till att förstärka de sociala värdena genom att diskutera begreppet platskänsla i anknytning till kyrkogården och begravningsplatsen. Ytterligare ett syfte är att synliggöra förtätningsproblematiken och därmed visa på att kyrkogårdar och begravningsplatser har potential att användas på liknande vis som andra grönområden.

Material och metoder

Materialet till arbetet har samlats in genom litteratursökning samt intervjuer. I litteraturstudien är mycket av den historiska delen hämtad från Hedvig Schönbäcks avhandling *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830*. Information om regelverk och lagar är främst hämtad från Regeringskansliets, Svensk Författningssamling och Kammarkollegiets hemsidor. I uppsatsen kommer platsskapande teorier att belysas med anledning av kyrkogårdens/begravningsplatsens unika karaktär och tradition, samt med anledning av att de allra flesta personlig förankring till kyrkogården eller begravningsplatsen. För analys och diskussion kring platsteori, som även beskriver de sociala värdenas uppkomst, har referenser som *Space and Place* av geografen Yi-Fu Tuan (1977) och *For Space* av Doreen Massey (2005) studerats.

Vidare har stora delar av diskussionsmaterialet hämtats från telefonintervjuer med kyrkogårdschefen i Borås, Lars Örhén och kyrkvaktmästaren i Harplinge-Steninge kyrkogårdsförvaltning, Signild Lingstam. Borås kyrkogårdsförvaltning är intressant att studera eftersom de nu bygger ut en av sina kyrkogårdar och samtidigt öppnar upp för picknick och jogging. Harplinge-Steninge kyrkogårdsförvaltning blev utsedd till årets kyrkogårdsförvaltning i Sverige 2017, delvis med motiveringen att växtligheten på Harplinge kyrkogård stimulerar till umgänge. Intervjun med Sofia Cele skedde genom ett personligt möte på hennes kontor på kulturgeografiska institutionen på Uppsala universitet. Cele har forskat på platsskapande teorier och många av hennes publikationer fördjupar sig i hur barn förhåller sig till och upplever en plats. Celes doktorsavhandling, *Communicating Place: Methods for Understanding Children's Experience of Place*, är ett exempel. Hon har även studerat hortikultur och trädgårdsdesign, vilket skulle kunna vara till nytta för min frågeställning om sociala och rekreativa värden på kyrkogårdar och begravningsplatser.

Analyserna genomförs genom kvalitativa metoder med en hermeneutisk forskningsansats, det vill säga genom tolkning (Patel och Davidson, 2003, s.28). Studierna och analyserna har genomförts för att skapa en förståelse för människan i förhållande till kyrkogårdar och begravningsplatser (Patel; Davidson, 2003, s.28). Alla intervjuer genomfördes med ljudinspelning och underlaget har transkriberats i efterhand för att materialet lättare ska kunna överblickas och användas som referenser i arbetet. Efter råd av Patel och Davidson, har insamlad information som ska analyseras och diskuteras kvalitativt, analyserats nära inpå datainsamlingen. Likaså följs rådet om att referensmaterial analyseras och varvas med egna tankar och tolkningar (Patel och Davidson, 2003, s.119).

Merparten av mina egna reflektioner hittas i slutet av arbetet, men uppsatsen är genomgående diskuterande.

Avgränsningar

Arbetet kommer att avgränsas till att diskutera större kyrkogårdar och begravningsplatser, områden som har potential att samutnyttjas utan att störa besökare som är där för en vilsam stund vid en anhörigs grav.

Vidare kommer arbetet också att avgränsas till att diskutera kyrkogårdar och begravningsplatser i städerna. Det är framförallt i de tätaste städerna som behovet av fler grönytor för sociala och rekreativa värden finns. På landsbygden är grönområden vanligtvis ingen bristvara och de finns oftare närmare inpå husknuten.

Platser med olika karaktär, historia och utformning

Kyrkogårdens historia

Kyrkogårdens historia sträcker sig tillbaka till medeltiden, samtidigt som kristendomen började få fäste i Skandinavien. De avlidna som tidigare hade begravts i nära anslutning till bosättningarna, skulle nu begravas inom kyrkans invigda område. De mer välbärgade fick gravplats i kyrkan medan övriga begravdes på den intilliggande kyrkogården (Svenska kyrkan, online (D)).

Begravningsplatsens historia

Det dröjde flera hundra år från det att kyrkogårdar började anläggas, till begravningsplatsens födelse. Hedvig Schönbäck diskuterar varför begravningsplatserna kom att anläggas utanför städerna under slutet av 1700-talet. Det började med att rykten spreds om att kyrkogårdarna i städerna nere på kontinenten utgjorde en hälsorisk för besökarna, som tvingades andas in stanken från de dödas boning (Schönbäck, 2008, s.9). En del av skräckhistorierna som berättades var troligen inte sanna, men det fanns inte heller någon annan förklaring till varför många stadsbor dog en alltför tidig död. Det höga antalet dödsfall medförde i sin tur trängsel på kyrkogårdarna och snart fanns det inte längre plats att begrava fler avlidna (Schönbäck, 2008, s.9). Idéer om begravningsplatser utanför staden hade framförts långt tidigare, men det akuta behovet av nya gravplatser behövde konstateras för att planen skulle verkställas (Schönbäck, 2008, s.40). Schönbäck berättar om dåtidens tankegångar, hur begravningsplatsens lugn och rofylldhet skulle stå i motsats till kyrkogårdens livfulla miljö (Schönbäck, 2008, s.41).

Vidare berättar Schönbäck att ungefär samtidigt som begravningsplatser började anläggas i Sverige, föddes också idén om det ideala samhället. I den felfria staden var sunt förnuft och nytta typiska ledord. Vetenskapsmän, de kyrkligt och statligt engagerade var alla överens om vad det innebar för kyrkogårdar och begravningsplatser. Begravningsplatsens arkitektur skulle rättas efter tidens ideologiska uppfattningar inom området, rationalitet och modernitet (Schönbäck, 2008, s.215). Tidens ideal kom att påverka begravningsplatsens utformning med exempelvis gravar i rätta linjer och trädrader. Begravningsplatsernas status stärktes av den moderna formgivningen, som inte byggdes för att efterlikna den traditionella och oordnade kyrkogården (Schönbäck, 2008, s.115).

Kyrkogård eller begravningsplats

Varierande stil, karaktär och storlek kan skilja kyrkogårdar och begravningsplatser mycket från varandra och idag finns det många olika typer. Området kan exempelvis vara en stor öppen gräsyta eller nästintill helt täckt av skog, och beroende på karaktär kan platsen skapa helt olika uttryck. Hur kyrkogården eller begravningsplatsen uppfattas, påverkas troligen delvis av kyrkobyggnadens påtaglighet. En liten kyrkogård, där kyrkan står i centrum, skiljer sig från ett stort gravområde där kyrkobyggnaden inte hamnar i fokus på samma sätt.

Det råder en oklarhet kring skillnaderna mellan begreppen kyrkogård och begravningsplats då referenslitteraturen anger motsägelsefulla svar. Länsstyrelsen i Skåne hävdar att en kyrkogård otvivelaktigt gränsar till en kyrkobyggnad (Lst SL, Länk: Kulturmiljöprogram – Kyrkogårdar, online), medan *Nationalencyklopedin* påstår att kyrkogården är en allmän begravningsplats och får kallas kyrkogård oavsett om den angränsar till en kyrkobyggnad eller inte (*Nationalencyklopedin*, online, uppslagsord: kyrkogård).

I begravningslagen står det om begravningsplatser att

”(...)områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar.” (*Kyrkogårdens form och miljö*, 1991, s.23).

Enligt ovanstående går det anta att begreppet kyrkogård möjligen bara innefattar begravningsplatser i anslutning till en kyrkobyggnad. Däremot är begravningsplats bredare som begrepp och inbegriper alla typer av gravområden. Boverket, tillsammans med riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation, skriver i boken *Kyrkogårdens form och miljö* att begreppen kyrkogård och begravningsplats i dagligt tal används synonymt

med varandra. För att följa lagstiftningen är det termen begravningsplats som föreskrivs för gravplatser både invid en kyrka och inte (*Kyrkogårdens form och miljö*, 1991, s.23).

Det hade varit möjligt att endast använda begreppet begravningsplats. Problematiken med detta är att kyrkogården som plats är viktig rent historiskt och uppkommer i litteraturen om begravningsplatser anlagda före 1700-talet. Därmed kommer båda begreppen att förekomma i uppsatsen. Begreppsanvändningen är genomgående noga övervägd, så förekommer endast det ena så finns det också en bakgrundstanke med detta.

Platsteori

För att kunna diskutera kyrkogårdars och begravningsplatsers unika karaktär och fysiska inverkan på människan behövs en introduktion av platsteori. Däremot är det på svenska inte helt enkelt att diskutera ämnet, Healey, Cross och Tuan, som nämns nedan, skriver på engelska och flera av de platsteoretiska begreppen gör sig också bättre på originalspråk.

Space och place är två begrepp som inledningsvis behöver beskrivas mer ingående. Space skulle kunna översättas till utrymme på svenska, men begreppet får inte riktigt samma innebörd som på engelska. Place, plats, fungerar däremot bättre översatt. De är begrepp som vardagligt används utan närmare eftertanke och betydelserna kan variera beroende på i vilket sammanhang de används.

Välkända platsteoretiker har delat med sig av olika beskrivningar av begreppen space och place. Filosofen Doreen Massey definierar space (utrymme) som en yta, enhetlig och självklar (Massey, 2005, s. 4). Geografen Yi-Fi Tuan, likt Massey, beskriver också space som en yta. Tuan framhåller även att en yta är mätbar (Tuan, 1977, s.51), vilket går att hävda att Massey också menar när hon förklarar en yta som enhetlig och självklar. Tuan fortsätter sedan med att påstå att space är samma sak som ett rum. Den tyska översättningen för space är till och med rum (Tuan, 1977, s.51).

Gällande begreppet place, plats, är Masseys beskrivning att det är en omhuldande miljö som är tydligt avgränsad (Massey, 2005, s. 5). Kulturgeografen Sofia Cele menar att en plats är förhållandet mellan människan och den fysiska miljön runtomkring. Människan påverkar miljön, men även det materiella påverkar människan. "Material är som en agent, det väcker någonting i oss"(Cele, muntligen, 2018-04-18). Tuan diskuterar i boken *Space and Place* (1977, s.17) även han hur den fysiska omgivningen påverkar människan på ett psykologiskt plan. Människan skapar ständigt inre bilder, i form av olika geometriska mönster, för att kunna tolka och på något vis objektivera känslor, bilder och tankar. Enligt Tuan är en plats därför också

ett materiellt ting. Vidare pratar Tuan om hur begreppen space och place är beroende av varandra. Det är platser (places) och objekt som i ett samspel definierar vad ett utrymme (space) är, samt ger utrymmet sin geometriska form och karaktär. Tuan beskriver en människa som för första gången ser en geometrisk form, exempelvis en triangel. Människan skulle i detta ögonblick inte kunna se formen av en triangel, utan allra först skulle den definieras som ett utrymme eller oklar bild (Tuan, 1977, s.17).

Patsy Healey, professor emeritus på School of Architecture, Planning & Landscape, Newcastle University, (2010) uttrycker, till skillnad från Massey, Cele och Tuan, att en plats formas av mer än bara dess fysiska struktur. Det är en vanligt förekommande föreställning att platser uppstår efter byggnadernas och vägarnas spelregler. Hon menar att saker och ting kan flyttas på, det är inte säkert att platsen är beroende av dessa fysiska element för att den ska kännas som en plats. Healey förklarar begreppet plats som en nod som stannar upp oss på vägen genom livet (Healey, 2010, s.34).

Healeys tanke om att en plats skapas av dess atmosfär, snarare än av fysiska element, går vidare att kopplas ihop med kyrkogårdar och begravningsplatser. På kyrkogårdar och begravningsplatser har det materiella en märkbar betydelse som kommer diskuteras senare i texten, men likaså är atmosfären speciell. Utifrån egna referenser beskrivs atmosfären på kyrkogårdar och begravningsplatser bland annat frambringa intensiva känslor och verka lugnande. Med den här beskrivningen av atmosfären går det även att läsa in att kyrkogårdar och begravningsplatser är socialt värdefulla miljöer.

Cele och Tuan är inne på att platser inte är platser utan den mänskliga interaktionen. I kandidatuppsatsen *Platskänsla och platser karaktär* beskriver Linnea Grönvold det förhållandet, den emotionella och personliga kopplingen mellan platser och människor, med begreppet Sense of place. Även Healey pratar om sense of place och menar att det är känslor som uppstår av platser som har atmosfär (Healey, 2010, s.34). Sense of place kan översättas till platskänsla och det är det uttryck som kommer användas fortsättningsvis i arbetet.

Jennifer E. Cross, associate professor of sociology, Colorado State University, vill också ge sig på att förklara begreppet platskänsla, men menar att det inte finns några bra definition. Hon menar att det delvis beror på att begreppet är modeberoende och används därmed flitigt i många olika sammanhang. Därtill försvåras definieringen ytterligare av att begreppet är tvärvetenskapligt och inte naturligt hör hemma i varken samhälls- eller naturvetenskapen (Cross, 2001, s.1). För att framhålla begreppets komplexitet, tillåter hon en vag förklaring av begreppet. Cross menar att vid flytt till en ny boplat, tar varje person med sig olika kulturella uppfattningar. Det är genom dessa uppfattningar som relationen till den nya platsen sedan skapas, möjligen förändras till och med platsen så att den passar de tidigare uppfattningarna bättre (Cross, 2001, s.1). Cele resonerar på ett liknande sätt som Cross i avsnittet *Förväntningar och regler på kyrkogårdar och*

begravningsplatser när hon poängterar att uppväxt, det sociala sammanhanget och kanske också personlighetstypen påverkar hur känslan är inför en plats.

Kyrkogårdars och begravningsplatsers värden och användning idag

Förväntningar och regler på kyrkogårdar och begravningsplatser

Kyrkogården och begravningsplatsen förväntas, av de allra flesta, se ut på ett visst sätt. De är gröna platser, vanligen enkla med öppna gräsytor, men skogspartier och parkliknande anläggningar finns det också exempel på i Sverige. Växtligheten följer däremot samma ramar, mycket barrväxter och träd med hängande krona. Den förväntas vara en lugn plats, till för att hedra de döda. Kyrkogårdens och begravningsplatsens olika platstypiska element har en stark historisk anknytning, kanske kan de än idag påverka människors känslor och tankar.

En möjlig beskrivning av kyrkogårdens- och begravningsplatsens syfte är

”Områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar” (Movium, *Begrepp i begravningsverksamhet*, 2018-03-29 s.11).

De allra flesta människor uppfattar troligen kyrkogården- och begravningsplatsens funktion så som den är beskriven ovan. Människan verkar ha en tydlig bild av hur platsen ska användas, det finns inställningar och förväntningar. Ann-Britt Sörensen, tidigare skribent på Movium, tänker att kyrkogården och/eller begravningsplatsen angår alla någon gång i livet. Om inte under ens livstid så troligen efter livets slut (Sörensen, 2003, s.4). Eftersom det finns människor som väljer att inte begravas på en kyrkogård eller begravningsplats så går det inte att säga att livet nödvändigtvis kommer att sluta där, men sannolikheten är stor.

I samtalet med Cele (2018-04-18) diskuterades huruvida människor kan tänka sig att acceptera begravningsplatsen som en plats, även med en annan funktion. Cele menar att det har med social acceptans att göra, att det för en del kan vara svårt att se förbi platsens officiella syfte. Platsen är särskilt speciell eftersom den förvarar dödas stoft. Men Cele menar att människor är olika och att kyrkogården och begravningsplatsen kan frambringa vitt skilda

reaktioner och känslor. Klass samt socialt och kulturellt kapital bidrar till en föreställning om hur något ska vara. Cele hävdar att ”Det är det man tillhör som man dras till” (Cele, muntligen, 2018-04-18). Helene Båtshake, även hon skribent på Movium, menar också att det är högt personligt vad som anses acceptabelt att göra på en kyrkogård eller begravningsplats. Båtshake beskriver precis som Cele att olika besöksgrupper verkar se kyrkogårdens och begravningsplatsens syfte och potential utifrån olika perspektiv. Det finns åsikter från besökare som vill att platsen ska vara rofylld för de sörjande, medan andra kan se fördelar med att utveckla den till någonting nytt (Båtshake, 2013).

Regelverket kring utformning och användning

Det finns riktlinjer för utformning och användning av kyrkogårdar och begravningsplatser, men att få klarhet i dem är lite knepigt. Det är inte alltid som det finns ett tydligt svar på hur platsen bör skötas, hur platsen får användas eller om det är tillåtet att göra utbyggnader eller ombyggnationer. Svenska kyrkan skriver på sin hemsida att kyrkogårdsförvaltningarna arbetar med begravningslagen och begravningsförordningen som huvudsakliga styrdokument. Därtill lyder förvaltningen även under kulturmiljölagen, delgivningslagen, plan- och bygglagen samt ordningslagen (Svenska kyrkan, online (A))

Kyrkogårdschefen Lars Örhn i Borås menar att begravningslagen och -förordningen kan tolkas på många olika sätt. Dessutom går det ofta att tänja på gränserna. Örhn menar att kunskap om etik och moral kan vara vägledande i svåra beslut. Han poängterar också vikten av att visa respekt för de sörjande. Det är ständigt en balansgång, men allt som oftast handlar det om att lita till sina egna värderingar (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

Begravningslagen uttrycker främst bestämmelser rörande gravsättning, gravrätt och kremering, men även att alla har rätt till en begravning och begravningsplats, oavsett trosuppfattning. Det åligger kyrkogårdsförvaltningen att erbjuda en särskild begravningsplats, ämnade för personer som inte tillhör något kristet samfund (Sandell, 2009, s. 11). Gällande användning och skötsel av kyrkogården och begravningsplatsen som helheter, verkar kapitlet som avhandlar begravningsavgiften och kapitlet om tillsyn som mest användbart. Kammarkollegiet, den myndighet som bestämmer avgiftssatsen inom begravningsområdet (Regeringskansliet, online), har i text kortfattat formulerat vad begravningsavgiften får användas till. Avgiften är tänkt att nyttjas till att driva begravningsverksamheten och får exempelvis användas för att bekosta gravsättning och kremering, men den får även användas för att upprätthålla och sköta kyrkogården och begravningsplatsen som område (Kammarkollegiet, online). I begravningslagens tionde kapitel om tillsyn finns bland annat information om

begravningsombudet samt om länsstyrelsens roll som kontrollant av begravningsverksamheten (Svensk författningssamling 1990-1144, online).

För uppsatsens frågeställning, är det kulturmiljölagen (Svensk författningssamling 1988:950, online), tidigare kallad kulturminneslagen, som är mest relevant att studera. Kulturmiljölagen tar bland annat upp hur kyrkogårdar och begravningsplatser ska förvaltas med särskild beaktning av platsens kulturvärden. För äldre kyrkogårdar och begravningsplatser, anlagda före 1939, krävs det särskilt tillstånd från länsstyrelsen när förändringar på området ska ske (Svensk författningssamling 1988:950, online). Vidare betyder också detta skydd att vård- och underhållsplaner måste upprättas. Planerna behövs delvis för bidragsgivning samt för att kyrkoantikvarisk ersättning ska tilldelas. Vård- och underhållsplanen upprättas också för att bevara de kulturhistoriska värdena av kyrkan och

kyrkogården/begravningsplatsen (*Vård och underhållsplanering*, online). Samtidigt som de kulturhistoriska värdena tack vare det här skyddet behandlas med försiktighet, går det också att hävda att sociala och rekreativa värden bevaras.

Gällande förhållningsregler för aktiviteter och skötsel finns det inte mycket skrivet, berättar Signild Lingstam, kyrkvaktmästare på Harplinge kyrkogård. Det finns övergripande bestämmelser, dels för allmän plats och dels för park i plan- och bygglagen, vilka kyrkogårdsförvaltningarna förhåller sig till. När det i lagen inte finns några hänvisningar får kyrkogårdsförvaltningarna själva ta ställning, berättar Lingstam vidare (Lingstam, 2018-04-19). Jämförelser mellan olika kyrkogårdsförvaltningar visar att endast ett fåtal väljer att publicera förhållningsregler kring användning på sin internethemsida. Exempel på ordningsregler, som figur 1

Figur 1. På den Gamla Kyrkogården i Malmö finns det förbudsskyltar vid ingångarna (Personlig samling Amanda Backlund, Landskapsarkitektstudent, 2018-04-06).

visar, är att moped- och cykelåkning är förbjuden samt att hundar inte får medtagas/alternativt måste hållas kopplade. Oftast är däremot informationen knapphändig och lämnar utrymme för besökaren att tolka på egen hand.

De kulturhistoriska värdena

”Kyrkogårdar och begravningsplatser har likväl i alla tider varit fyllda med betydelser och föreställningar av religiös, kulturell och social art som har bidragit till både deras existens och utformning. De var och är offentliga platser, där allt detta både givits olika uttryck under skilda perioder. Den fysiska formen, föreställningarna och den enskildes önskningar har formats och förstärkts genom varandra” (Schönback, 2008, s.217).

Kyrkogården och begravningsplatsen har ett kulturhistoriskt arv som bör värnas. Länsstyrelserna ansvarar för att delge information till allmänheten om platsens generella värde, samt meddela om det lagskydd som finns (Lst VG), online). Det finns även en rikedom av historiska monument på kyrkogården och begravningsplatsen, exempelvis gravstenar. De kan exempelvis ge en antydning om områdets bakgrund, dessutom kan det finnas historiska fakta om människor som har bott där (Lst VG), online). Inhägnaden av kyrkogården och begravningsplatsen är också en del av dess speciella karaktär och identitet. Historiskt sett var motivet till avgränsningen att skilja mellan den vigda, välsignade, jorden innanför och det ovigda området utanför (Svenska kyrkan, online, (B)).

Växtligheten på kyrkogårdar och begravningsplatser utgör en del av det gröna kulturarvet. Mycket arbete och tankeverksamhet ligger bakom nya växtval och placering. Det förekommer ofta stora och gamla träd som är viktiga att bevara, både med fördel för de estetiska värdena och för biologisk mångfald. Hotade insektsarter och unika lavar trivs bra i gamla träd och deras hem bör skötas med försiktighet (Lst VG), online).

Inhägnaden definierar rummet och platsen

Områdesgränsen som ofta finns runt kyrkogårdar och begravningsplatser var ursprungligen en skyddsåtgärd som skulle hindra frigående djur från att ta sig in på området. På den tiden, i början av 1700-talet, gav kungen order om att kyrkogårdsmurar i kallmurad sten skulle låtas byggas (Svenska kyrkan, online (D)). I boken *Kyrkogårdens form och miljö* trycker författarna på att inhägnaden än idag är ett viktigt karaktärsdrag för kyrkogården och begravningsplatsen, men menar också att nybyggnationer inte behöver vara påkostade stenmurar. Idag är det vanligt att staket och häckar omgärdar kyrkogårdar och begravningsplatser. Vidare förs en argumentation om varför en hägnad bör finnas (*Kyrkogårdens form och miljö*, 1991, s.63). Tuan och Massey hävdar båda, som tidigare nämnts, att en hägnad eller annan tydlig avgränsning är det som behövs för att en plats ska få kallas plats. I boken

Kyrkogårdens form och miljö, menar författarna att den främsta anledningen till en hägnad, just med kyrkogårdar och begravningsplatser i åtanke, är att besökaren anses behöva ro och möjlighet till att avskärma sig från omgivningen. I en del lägen kan det vara så att det omkringliggande området kan verka störande, i vissa fall behöver det då till och med uppföras särskilda anordningar. När det planeras för en utvidgning av gravområdet får inte heller inhägnaden glömmas bort. Den gamla hägnaden kan komma att fungera som naturliga avdelare inom området, men en ny mur, häck eller staket längst med den nya ytterkanten bör uppföras (*Kyrkogårdens form och miljö*, 1991, s.63).

Cele diskuterar inhägnadens känslomässiga påverkan. Innanför och utanför är tydligt åtskiljbara. Fördelen med detta menar Cele är att "(...) det är ett annat tempo, att det inte bara springer förbi folk. Att det bli något man träder in i" (Cele, muntligen, 2018-04-18). Cele menar att den tydliga avgränsningen kan få negativa konsekvenser också. Att gå in igenom entrén kan bli övermäktigt för en del, eftersom döden i sig blir påtaglig och det är lätt att förstora själva inträdandet innanför inhägnaden (Cele, muntligen, 2018-04-18).

För det sociala värdet kan inhägnaden, som nämns senare under avsnittet *Otrygghetskänsla*, verka negativt och skapa en känsla av otrygghet. Det sociala värdena kan däremot också främjas av att inhägnaden kan bidra till samhörighetskänslor. Gällande de rekreativa värdena bidrar växtligheten till att förstärka en roingivande atmosfär.

Växtlighetens betydelse

Med hänsyn till det svenska kulturarvet, är växtligheten på kyrkogårdar och begravningsplatser av högt värde (Lst VG, online). Träd och buskar skapar en särskild karaktär som det finns en anledning att vara rädd om. Växterna på kyrkogårdar och begravningsplatser kan möjligen i vissa fall frambringa känslor och eftertanke. SKKF, Svenska kyrkogårds- och krematorieförbundet, hänvisar till länsstyrelsen i Blekinge när de förklarar att trädkransen har en stor betydelse för kyrkogårdens och begravningsplatsens karaktär. Med trädkrans menas en trädrad som omgärdar kyrkogården eller begravningsplatsen och på större områden står ofta trädraderna utmed gångvägar och längst med gravkvarteren (Lst BL, online). För miljön inne på kyrkogården och begravningsplatsen är häckar också ett karakteriserande element. Hela gravområdet kan ramas in eller så skapas olika rumsbildningar med hjälp av häckar (Bengtsson, 1992, s.100)

Det går också att koppla ovanstående avsnitt om inhägnad till växtlighetens betydelse. Avgränsningar kan som nämns i *Kyrkogårdens form och miljö* öka den roingivande känslan. För att nämna ytterligare egenskaper som grönska kan medföra så är avskärmning en sådan. Växtlighet tar upp en del ljud och

kan stänga ute störande moment. För den rekreativa upplevelsen är ett buskage eller en häck också att föredra framför en stenmur eller ett staket.

I Moviums skriftserie *Stad & Landskriver* Ann-Britt Sörensen och Mona Wembling att solitärträd på kyrkogårdar och begravningsplatser historiskt sett inte bara planterades för det estetiska värdet. Olika arter med hängande krona valdes ofta och kallades då sorgeträd, vilket Bengtsson också nämner i boken *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Fortfarande idag är de hängande trädkronorna ett karakteristiskt inslag (Sörensen och Wembling, 2008, s.66). Det kulturhistoriska arvet och karaktären som sorgeträden bidrar till, är så pass viktig att länsstyrelsen kan lägga sig i berättar Lingstam. Vidare förklarar hon mer detaljerat hur Hallands länsstyrelse ville att Harplinge-Steninge kyrkogårdsförvaltning skulle ersätta ett döende sorgeträd med ett nytt sorgeträd och att det var viktigt för att platsens karaktär och koppling till kulturhistoria skulle bevaras (Lingstam, 2018-04-19). Sörensen och Wembling beskriver också olika trädarter och deras symboliska värden. Asken sades ha en magisk kraft och skyddade mot det onda, medan eken bland annat stod för upphöjdhet och styrka (Sörensen; Wembling, 2008, s.67).

För sociala och rekreativa värden är gröna miljöer, som tidigare nämnts, av stor betydelse. En återkoppling till Malmö stads beskrivning av välfungerande sociala och rekreativa miljöer kan göras. Malmö beskriver exempelvis hur gröna miljöer bland annat ska uppmåna till fysisk aktivitet, kulturella upplevelser och avkoppling (Malmö stad, online s.175).

Kyrkan som symbol

”Kyrkobyggnaden är en byggnad för tro och moral. Kyrkobyggnaden står för den kristna trons existens i det svenska samhället” (Svenska kyrkan, Det heliga rummet: Rum med många funktioner, online). Kyrkobyggnadens betydelse för kristendomen beskrivs av Svenska kyrkan som viktig. Det är en plats för religiöst liv. Här hålls gudstjänster och andakter, men det är också ett rum som står öppet för människor med andra livsåskådningar. Kyrkan berättar om kyrkobyggnaden som en välkomnande plats, samtidigt som det är viktigt att värna om kyrkobyggnadens kulturhistoriska värden (Svenska kyrkan, online, (C)).

Kyrkogårdens och begravningsplatsens platsegenskaper

Kopplingen mellan platskänsla och minnen

Cele pratar om minnesskapande när hon diskuterar teorier kring platskänsla.

”Ett visst träd är extremt viktigt för en del, för att här åkte min morfar skidor. Nu är han död och jag går förbli det här trädet varje dag när jag går till jobbet. Det blir en del av ens livsberättelse” (Cele, muntligen, 2018-04-18).

Även Yi-Fu Tuan förklarar hur oförutsägbart våra minnesskapade system är, samtidigt belyser han tid som en viktig aspekt när han säger att

”Many years in one place may leave few memory traces that we can or would wish to recall; an intense experience of short duration, on the other hand, can alter our lives. This is a fact to bear in mind.”(Tuan, 1977, s.185).

Med hjälp av ovanstående exempel underlättas förståelsen för hur minnen kopplas till en plats. Trädet som exemplet beskriver, skapar under tiden tillsammans med morfar, flertalet minnen. Platsen vid trädet behöver inte vara storslagen eller knytas an till en särskild händelse för att starka minnen ska skapas. Upprepningar och regelbundenhet bidrar också till minnesbildning. Däremot är det inte sagt att starka känslor som med kärlek vid första ögonkastet, självklart kan skapa tydliga minnen och därmed en specifik känsla för platsen. Det är kopplingen mellan minnen och en plats som i sin tur skapar platskänslor.

Kyrkogården och begravningsplatsens koppling till minnesskapande är stark. Hit återvänder anhöriga för eftertanke. Här bör det därmed finnas möjlighet att i lugn och ro kunna återskapa minnen. Det kan också vara så att särskilda element på kyrkogården eller begravningsplatsen hjälper till att bringa minnen till liv eller kan förstärka känslor. För ett ge ett exempel skulle det gå att resonera att om trädet i exemplet ovan var en ek, så kan en ek på kyrkogården eller begravningsplatsen där morfar nu ligger begravd hjälpa till i den minnesskapande processen. Minnesskapande kan med andra ord beskrivas som att det ger en chans till återhämtning, vilket är ett rekreativt värde.

Kopplingen mellan platskänsla och tid

Cele (muntligen, 2018-04-18) menar också att tid påverkar en plats, likt Tuan även resonerar. Dels påverkar tiden genom hur vi konkret kan vara där, dels så kan platser skifta utseende och ha varierande funktioner vid olika tidpunkter. I en plats går det även att se spår av tid. Träd och arkitektur kan avslöja platsens ålder. Förändring är ytterligare en faktor som berörs av tidsaspekten. Cele påtalar att platser inte är konstanta, utan att de är föränderliga (Cele, 2018-04-18).

”Sense of time affects sense of place. To the extent that a small child's time is not that of an older person, neither is his experience of place. An adult cannot know a place as a child knows it, and this is not only

because their respective sensory and mental capacities differ but also because their feelings for time have little in common.” (Tuan, 1977, s.186).

Det går av Tuans uttalande ovan att tolka att han är av åsikten att platskänsla varierar från person till person, delvis på grund av att tid uppfattas på vitt skilda sätt. Ett barn uppfattar en plats på ett annat vis än vad en vuxen person gör. Detta beror delvis på att barn inte har utvecklats fullt ut på ett intellektuellt och känslomässigt plan, men det har också att göra med att deras tidsuppfattning är annorlunda.

Kyrkogårdar och begravningsplatser är påtagligt märkta av tidens förlopp. Gravstenarna kan förmedla historia, ibland flera hundra år gammal. Växtligheten har på vissa håll också den varit med länge och förtäljer ytterligare historisk information samt verkar minnesskapande som i enighet med Celes tidigare exempel. Även nutidshistoria är ett viktigt inslag på kyrkogårdar och begravningsplatser. För att återkoppla till resonemanget som Tuan förde ovan, så kan historia uppfattas som mer eller mindre avlägsen beroende på om det är ett barn eller en vuxen som reflekterar. I detta fall innebär det att nutidshistoria för en yngre person kan handla om ett tidsspänn på några månader, medan en vuxen skulle anta att det handlar om ett flera år långt tidsspänn.

Otrygghetskänsla

Städernas invånare känner sig allt oftare otrygga i den offentliga miljön, en del människor undviker till och med vissa områden och de skulle sällan, om ens någon gång, röra sig utomhus nattetid. Länsstyrelsen i Skåne har undersökt vilka miljöer som i allmänhet upplevs som otrygga och redogör för resultaten på sin hemsida. Resultatet visade att mörka och folktomma platser skapar osäkerhet och rädsla, därtill ökar obehagskänslan om platsen ligger isolerat och långt ifrån hjälp vid eventuellt nödläge. Områden som är avskärmade från omgivningen, men också stora öppna ytor, upplevs som läskiga. Exempel på platser som anses vara mer obehagliga än andra är gång- och cykelvägar genom parker. Parker är ofta slutna miljöer där buskage skymmer synen och bildar olika små krypin (Lst SL, Länk: kan vi planera för en trygg stad, online s.2).

I dokumentationen om otrygga miljöer diskuteras huruvida planerare i staden genom sitt arbete kan vara med och skapa en trygg atmosfär i staden. En betydande beståndsdel i en trygg stad är människor. Människor i rörelse lockar fler att gå ut (Lst SL, Länk: Kan vi planera för en trygg stad, online, s.5).

Länsstyrelsen i Skåne vill också förtydliga att miljön som helhet måste vara tilltalande för att fler besökare ska attraheras. Helst ska olika möjligheter till sociala samt enskilda aktiviteter ges. Med det sagt menar de inte att bänkar är

tillräckligt för att locka människor utan ”(...)sittplatserna måste även finnas i ett sammanhang där det händer något. Planerare måste även se till att den enhetliga miljön innehåller platser som leder till oplanerade möten, liksom möjligheter till privat samvaro” (Lst SL, Länk: Kan vi planera för en trygg stad, online, s.5). Med detta kan tänkas att länsstyrelsen menar att en miljö måste satsas på ur flera olika aspekter, användningen av platsen borde gå att variera, för att sociala värden ska uppfyllas. Vad gäller kyrkogårdar och begravningsplatser betyder det att bänkar utsatta runt om på området inte är tillräckligt för sociala värden ska utvecklas.

Även Göteborgs stad har undersökt faktorer som påverkar trygghetskänslan i en stad. Gerd Cruse Sondén och Sören Olsson, som har skrivit texten *Trygghet och Öppenhet*, menar precis som Länsstyrelsen i Skåne att människor gärna vill vara omgivna av andra människor för att den upplevda trygghetskänslan ska öka. Som komplement till undersökningarna gjorda av Länsstyrelsen i Skåne, påvisar Cruse Sondén och Olsson att en plats med människor också ökar känslan av trygghet och säkerhet. Vidare nämner de begreppet informell social kontroll, och att det som företeelse kan uppstå i sällskap av andra människor. Med informell social kontroll menas att i en omgivning med människor, finns det vittnen ifall eventuell vandalisering eller våldsbrott skulle ske. Det betyder att en viss social kontroll skapar trygghet (Cruse Sondén, G; Olsson, online).

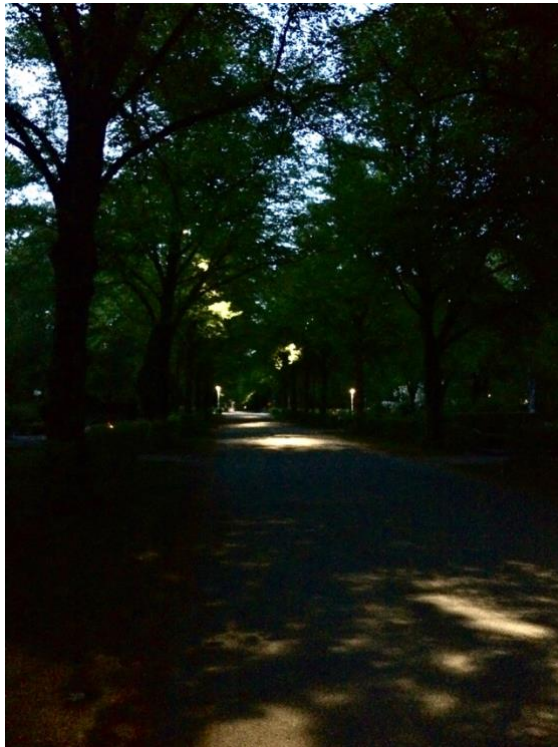
Kyrkogårdar och begravningsplatser står ofta folktomma, bortsett från under Allhelgona-helgen och vissa andra storhelger. Eftersom det räknas som en offentlig grönyta, precis så som en park gör, skulle kyrkogården och begravningsplatsen möjligtvis kunna vara en plats som genererar obehag. Därtill är kyrkogårdar och begravningsplatser vanligen bevuxna med buskar och träd som i en del fall, när växtligheten är tät, kan skapa väggbildningar och lämpliga gömställen. Å ena sidan skulle det gå att hävda att buskagen skapar mysiga rumsbildningar, vilket bidrar till de sociala och rekreativa värdena, å andra sidan skulle samma person kunna påpeka att buskagen underlättar och skapar möjligheter för brottsutövaren. Växtligheten på kyrkogårdar och begravningsplatser tillför mycket till miljön, det skulle troligen de flesta hålla med om. Därför är det ingen lösning att jämna träd och buskar med marken för att öka trygghetskänslan, men det finns andra medel att ta till. Länsstyrelsen i Skåne förklarar att skötsel av grönska skapar ett mer välvårdat intryck, vilket i sin tur ökar trygghetskänslan (Lst SL, Länk: Kan vi planera för en trygg stad, online).

Vidare medför kyrkogårdens och begravningsplatsens karakteristiska inramning kanske en känsla av otrygghet. Med en separerande häck eller mur kan besökaren få en uppfattning av instängdhet. Framför allt i krisläge så är det svårt att ta sig ifrån platsen om utvägarna är få.

Trygghetskänsla är ett socialt värde, det berättar Malmö stad i dokumentet *Grönstruktur och grönområden*. Under rubriken Gröna värden skriver Malmö stad att

”Tryggheten är viktig för användningen av stadens grönområden. Kvällstid kan framför allt kvinnor och äldre människor uppleva parker som skrämmande att vistas i eller passera igenom.”(Malmö stad, online, s.175).

Vad som istället kan göras för att öka tryggheten, och därmed utveckla de sociala värdena på kyrkogårdar och begravningsplatser, är exempelvis att skapa ett flöde av människor som rör sig inom och passerar igenom platsen. Dessutom går det med bra belysning att skapa en känsla av säkerhet, det menar Länsstyrelsen i Skåne. Kyrkogårdar och begravningsplatser är vanligtvis dåligt upplysta, exempel på detta visas i figur 2 till höger. Det är ett fotografi taget på Uppsala Gamla Kyrkogård klockan 22.00 en kväll i maj. Fotografiet visar hur bristfällig belysningen är.

Genom att belysa utemiljön och göra exempelvis löprundor möjliga även kvällstid, kan de rekreativa värdena också åka. Vidare exempel på åtgärder för ökad trygghet ger Cruse Sondén och Olsson i sin text Trygghet och öppenhet. De poängterar att orienterbarhet gör att besökaren känner sig tryggare (Cruse Sondén; Olsson, online). Möjligen går det specifikt i fråga om inhängande platser, så som kyrkogårdar och begravningsplatser, att tänka att det är skönt att åtminstone ha en överblick gällande entréer och utgångar.

Figur 2. På Uppsala Gamla Kyrkogård ser det ut såhär klockan 22.00 en kväll i Maj. Det är mörkt och dåligt upplyst (Personlig samling Amanda Backlund, Landskapsarkitektstudent, 2018-05-22).

Påverkar synen på döden användningen av kyrkogården och begravningsplatsen?

”Kyrkogården ska vara en plats för livet och inte för döden” (Örhn, muntligen, 2018-04-16), det menar Örhn är kyrkogårdens och begravningsplatsens grundkoncept. Vidare berättar han att han inte säger detta för att irritera, men kanske för att provocera. Döden är alldeles för traditionell, nuförtiden är det en institution” (Örhn, muntligen, 2018-04-16). Istället hoppas nu kyrkogårdsförvaltningen i Borås att de ska kunna vara med

och ändra människors uppfattning om döden. Likt Worple menar Örhn att döden är en naturlig del av livet, därför bör också kyrkogårdar och begravningsplatser öppnas upp för liv och aktivitet (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

I boken *Last landscapes* menar Ken Worple (2003, s.21), professor emeritus på The Cities Institute, London Metropolitan University, också han, likt Örhn ovan, att det finns en stark koppling mellan liv och död på kyrkogården och begravningsplatsen. Samspelet i de dödas landskap, Worples beskrivning av kyrkogården och begravningsplatsen, beskriver han så här:

”Landscapes of the dead are always, simultaneously, landscapes of the living. It is the Coterminousness of life and death that gives the burial site its salience and emotional power” (Worple, 2003, s.21).

Med detta sagt verkar det som att Worple tycker, precis som Cele också pratar om lite längre ner i detta avsnitt, att det nästintill är oundvikligt att prata om kyrkogården och begravningsplatsen utan att nämna förhållandet mellan det som är nu och det som kommer sen. Han trycker också på att det är livets starka förbindelse med döden som gör de dödas landskap till en betydelsefull och känslomässig plats.

Fortsättningsvis menar Worple att människans syn på en plats, precis så som bland andra Cele och Doreen Massey också uttrycker, baseras på föreställningar och förutfattade meningar, ofta baserade på förinlärda synsätt. Just gällande förutfattade meningar och föreställningar om kyrkogården och begravningsplatsen, finns det en överordnad känsla som de allra flesta slås av, nämligen att vi alla slutligen kommer att dö. Worple tänker att en del människor kan tycka att närvaron av döden kan vara alltför påträngande, framför allt på en plats som kyrkogården och begravningsplatsen (Worple, 2003, s.21).

Synen på döden inverkar på hur området uppfattas menar både Cele och Worple. Cele tänker att en del tycker att kyrkogårdar och begravningsplatser är obehagliga (Cele, muntligen, 2018-04-18). De allra flesta tänker antagligen först och främst på döden när kyrkogården eller begravningsplatsen kommer på tal. Det är oftast vid någons död som det uppstår en naturlig anledning att besöka platsen. En del människor har också traumatiska minnen kopplade till kyrkogårdar och begravningsplatser, vilket följaktligen skulle kunna bli ett avgörande skäl för att undvika platsen. Om kyrkogårdar och begravningsplatser likställs med de dödas landskap, kan det tänkas att platsens användare endast blir en snäv grupp av sörjande. Den generella bilden av vad platsen används till, kanske borde breddas. Så som Örhn tidigare nämnde, så tänker även han att kyrkogårdar och begravningsplatser borde locka en bredare målgrupp. Örhn vill att kyrkogårdar och begravningsplatser inte bara ska kopplas till döden, utan istället vara livfulla miljöer. Cele resonerar också att synen på döden kan förändras under livets gång och att förhållandet till döden vid ett skede i livet kan skapa en tillfällig

uppfattning om kyrkogården och begravningsplatsen (Cele, muntligen, 2018-04-18).

Cele är också tydlig med att framföra bilden av de besökare som redan idag tycker att kyrkogården och begravningsplatsen är mer än bara en obehaglig plats. Somliga finner tröst genom en promenad genom ett gravområde, andra inspiration (Cele, muntligen, 2018-04-18). Worple förklarar, med hjälp av andra referenser, självaste döden som den ursprungliga källan till flera religioner och trosuppfattningar. Med antagandet om att döden har haft den inverkan på människans livsåskådningar, menar Worple att det tydligt går att förstå att kyrkogårdar och begravningsplatser är speciellt viktiga ur ett platsbildningsperspektiv (Worple, 2003, s.20).

Med Worple, Cele och Örhns resonemang, är det svårt att ge ett tydligt svar på vilken hänsyn som måste tas till *den dödliga närvaron*. Örhns önskar att kyrkogården ska vara en livfull plats, där döden inte får ta allt utrymme, kan främja både de sociala och rekreativa värdena när motion såväl som umgänge med vänner välkomnas. Cele beskriver också hur rekreativa värden skapas, med döden som bakomliggande skäl, när hon nämner hur vissa kan finna tröst på kyrkogården/begravningsplatsen.

Kyrkogården och begravningsplatsen i sorgearbetet

I faktabladet *Kyrkogården – en minnenas trädgård* skriver Ann-Britt Sörensen och Mona Wembling om kyrkogårdens roll i sorgearbetet. För många som mister en anhörig, blir det en plats att återvända till för att minnas. Sorgearbetet kan periodvis vara mycket tungt. Sörensen och Wembling menar då att kyrkogårdens estetiska uttryck kan fungera i hjälpande syfte och underlätta bearbetningsprocessen. Det har länge varit känt att trädgården har en läkande effekt och människor som befinner sig i kris tros må bra av att vistas i naturen (Sörensen, 2008, s.4). Bakgrunden till naturens positiva inverkan på människan sägs vara

”(...) vårt kravlösa förhållande till naturen, att vi mer eller mindre medvetet uppfattar oss som en del av naturen. I naturen ges möjlighet till kontemplation och meditation utan krav på uppmärksamhet från den enskilde.” (Sörensen, 2008, s.4).

Cele menar att kyrkogården och begravningsplatsen är unik eftersom det är accepterat att gråta. Det är få andra platser där det är socialt accepterat att göra det (Cele, muntligen, 2018-04-18). Sorg och tårar hänger inte automatiskt ihop, en del människor gråter nästan aldrig. Vid krissituationer i livet, så som dödsfall, är det antagligen mer troligt att tårarna börjar rinna ordentligt än det är någon annan gång. Därav kanske det är viktigt att bevara de värden på kyrkogårdar och begravningsplatser som gynnar sorgearbetet.

För att de sociala och rekreativa värdena på kyrkogården och begravningsplatsen ska kunna utvecklas, måste troligen platsens roll i sorgearbetet tas med i beaktning. Det är däremot inte troligt att bearbetandet av sorg kan likställas som en och samma sak för alla. En rofylld miljö kan av en person beskrivas som att sitta på en strandkant, lyssnandes på de kluckande vågorna, för en annan kan det vara sittandes på en parkbänk, blickandes ut över en gräsplan med lekande barn. Cele berättar återkommande under intervjun hur personlighet, erfarenheter och föreställningar spelar in i hur människan förhåller sig till en plats, som i detta fall är kyrkogården eller begravningsplatsen. Massey och Cross uttrycker också detta, vilket borde betyda att den individuella erfarenheten av sorg gör att känslan inför kyrkogården och begravningsplatsen kan variera.

Sörensen och Wembling beskriver sorgearbetet nästintill som en generell företeelse. Det känns som att de hävdar att alla människor hanterar sorg på samma sätt och att det mänskliga behovet är det samma. Antagligen önskar en hel del människor att kyrkogården och begravningsplatsen såg ut som den miljö som Sörensen och Wembling beskriver, men troligtvis är sorg mer komplext än så.

Sociala och rekreativa värden får inte byggas bort

Fördelarna med förtätning är flera. I idéskriften *Rätt tät* menar Boverket att nya hållbara städer måste byggas inåt, det är dags att nyttja mellanrummen mellan husen istället för att värdefull åkermark bebyggs när antalet invånare ökar. Vidare hävdar de att genom närhet och täthet minskar avstånden i staden, vilket i sin tur kan minska utsläpp (Boverket, 2016, s.6). Som tidigare nämnts kan negativa följder av förtätning bli att de gröna ytorna i staden nedprioriteras (Boverket, 2016, s.19). Att vi behöver grönska i staden är uppenbart menar Henrik Waldenström i artikeln Grönare städer är framtidens städer, skriven för webbplatsen Hållbar stad. I en grön stad trivs invånarna, som här känner sig trygga (Hållbar stad, online). En grön miljö främjar också en hälsosam livsstil (Hållbar stad, online) vilket kan beskrivas som att sociala och rekreativa värden prioriteras. I inledningen presenterades exempel på rekreativa värden så som motion och möjlighet till nedvarvning och vila, samt sociala värden som umgänge och kulturaktiviteter.

Fortsättningsvis berättar Waldenström att förutom de hälsofördelar som grönskan i staden ger människor, så bidrar parker och grönområden, som kyrkogårdar och begravningsplatser, med ovärderliga ekosystemtjänster. Exempel på ekosystemtjänster är skapandet av nytt syre, vattenrening och nedbrytning av avfall. Mat, mediciner och biobränsle är andra exempel på värdefulla produkter som stadsnaturen hjälper till att ta fram (Hållbar stad, online).

Med anledning av dels en ökande befolkning och förtätning av städer, dels de hälsofrämjande egenskaper som grönytor kan bidra med, finns det underlag att utveckla användningen av kyrkogårdar och begravningsplatser.

Exempel på hur sociala och rekreativa värden kommer till uttryck på kyrkogårdar och begravningsplatser idag

Picknick, ljusinstallationer och jogging på kyrkogårdarna i Borås

Borås i förhållande till sin omgivning

Enligt kommunen är Borås en grön liten storstad, där stadsborna har närhet till ett 500 hektar stort naturreservat. Med naturen nära inpå, är Borås en utmärkt utgångspunkt för den som vill leva friluftslivet (Borås, staden vid Viskan, online).

Borås stad framhäver stadens gröna ytor och poängterar att stadens invånare alltid har nära till natur. Med kommunen som enda källa, går det att undra varför kyrkogårdar och begravningsplatser behöver utvecklas vad gäller sociala och rekreativa värden. En fundering är hur sanningsenlig denna beskrivning är. Avsnittet kan ifrågasättas tycker jag – just därför att det inte finns några personliga referenser.

Istället går det att hävda att det finns ett ökat grönytebehov utifrån förtätningsproblematiken. På kommunens hemsida finns det uppgifter om att Borås är Sveriges 13:e största stad, med ett invånarantal på drygt 100 000. I närliggande orter bor det ytterligare 1,5 miljoner (Borås, staden vid Viskan, online). När Borås fortsätter att växa (Borås, Borås växer stadigt, online), kommer fler invånare att samsas om grönytorna i staden. Med utvecklingen av Brämhults kyrkogård, kan stadsborna i Borås få ytterligare ett grönområde med sociala och rekreativa värden. Ett annat skäl till att bredda användningen av kyrkogården är dess ursprungliga syfte som viloplats för de döda, och hur detta syfte kan kombineras med en social och rekreativ upplevelse. Kyrkogården kan bringa tankar och känslor till liv som i sig kan analyseras som rekreativa värden. Örhn nämnde bland annat hur barnen kan få en plats att leka på, samtidigt som föräldrarna går till graven och om ljusinstallationer som kan ge platsen en extra dimension.

Borås kyrkogårdsförvaltning planerar för förändring

I Borås vill kyrkogårdsförvaltningen se liv och rörelse på kommunens kyrkogårdar och begravningsplatser. Än så länge är de en av få kyrkogårdsförvaltningar i Sverige, kanske den enda, som vågar planera för aktivitetsytor på de dödas gård (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

Under en telefonintervju berättar Örhn om kyrkogårdsförvaltningens projektplaner i Borås. Örhn meddelar att bygglov för ett utegym är på gång och planen är att Brämhults kyrkogård ska börja byggas ut i maj 2018. På situationsplanen nedan visas bland annat placeringen för utegymmet. Redan nu har kyrkogårdsförvaltningarna satsat på konserter, temakvällar och vandringar på stadens kyrkogårdar och begravningsplatser. Även ornitologerna nyttjar kyrkogårdarna och begravningsplatserna för fågelskådningsträffar (Örhn, muntligen, 2018-04-16)

Om begravningsplatsen som nu utvecklas och byggs ut, berättar Örhn (muntligen, 2018-04-16) att förhoppningen är att fler besökare ska lockas. Han tror att vi befinner oss i en tid för förändring. Behovet av flexibilitet och mångfunktionalitet har ökat i takt med att livspusslet blir allt svårare att få ihop. Kyrkogården och begravningsplatsen borde kunna planeras för att attrahera en bredare användargrupp. Örhn ger exempel på vad besökarna ska kunna göra på den utbyggda begravningsplatsen. Hit ska motionären kunna komma för att jogga en runda eller gå längs den nyanlagda promenadslingan. Det blir också en ny groddamm som visas på situationsplanen nedan. Familjen ska kunna veckla ut picknickfilten i den parkliknande miljön och som Örhn uttrycker det: ”Så besöker du både farmor och mormor samtidigt som du fikar” (Örhn, muntligen, 2018-04-16). Han menar också att familjer med andra seder och traditioner ibland kommer till kyrkogården för att fira en bortgångens födelsedag. Då rullas den vita duken ut på marken, festmat dukas upp och det spelas musik (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

När nya aktiviteter välkomnas till Brämhults kyrkogård, men också generellt sett kyrkogårdar och begravningsplatser som genomför liknande förändringar, kommer platskänslan att påverkas. Utifrån Healeys tidigare resonemang om att platskänsla skapas av en atmosfär, går det att hävda att när platskänslan förändras gör atmosfären på kyrkogården det likaså. Nya aktiviteter kommer att verka för sociala och rekreativa värden. För att nämna några så kan fysisk hälsa främjas genom att det är tillåtet att jogga på kyrkogården och de sociala värdena förhöjs av nya picknickplatser.

Figur 3. Situationsplan över omgestaltningen av Brämhults kyrkogård i Borås. I situationsplanen visas bland annat aktivitetssytan, även kallad ett utegym, samt en utsiktsplats uppe i det nordöstra hörnet. I söder kommer ett brett grönområde med parkkaraktär att anläggas. Fotografier visar groddammen, utsiktsplats och parkkaraktären på kyrkogården (Personlig samling Lars Öhrn, kyrkogårdschef Borås kommun. Illustration: Mark & Landskap, år 2018).

Genom att satsa på nya ljusinstallationer underlättar Borås kyrkogårdsförvaltning för besökarna som vill komma när det är mörkt (Öhrn, muntligen, 2018-04-16). Fler fördelar väntas med förbättrad ljussättning. Ljusinstallationen kan bli en ny attraktion som lockar fler till platsen, menar Öhrn. En ljusinstallation kan mycket väl fungera som en konstinstallation om speciella effekter läggs till. Framför allt bidrar belysningen till ökad trygghet för besökarna och genompasserande.

Konstrunda på Harplinge kyrkogård

Harplinge i förhållande till sin omgivning

Harplinge är en liten ort utanför Halmstad med cirka 1500 invånare (Halmstad, online). Johan Henriksson, landskapsingenjörstudent, är uppvuxen i Harplinge. Han beskriver orten som rofylld och naturnära. Möjligheter till rekreativa upplevelser är många när sädesfält och

skogsområden ligger nära inpå bebyggelsen (Henriksson, muntligen, 2018-05-04).

Eftersom Harplinge är en liten ort ute på landsbygden, är förutsättningarna annorlunda gentemot större städer. Invånarna har stora grönområden att tillgå och det går möjligen att ifrågasätta varför Harplinge kyrkogård behöver fungera som en plats för sociala och rekreativa värden. Ett argument skulle kunna vara att kyrkogårdens estetiska uttryck skiljer sig helt från den mer naturliga omgivningen. På Harplinge kyrkogård skapas plats för trädgårdskonst och mötesplatser, inslag som inte går att hitta i de omgivande skogspartierna. Platser för sociala värden, så som exempelvis umgänge med bekanta, är inte lika vanliga ute på landsbygden. Naturliga mötesplatser så som caféer och torg finns inte i lika stor utsträckning. Ytterligare ett argument för kyrkogårdens förändring är dess ursprungliga syfte som viloplats för de döda. Precis som gällande Brämhults kyrkogård i Borås kan det ursprungliga syftet komma att kombineras med en social och rekreativ upplevelse. Kyrkogårdens funktion ur studiesyfte, både för förskolebarn och för studenter inom trädgårdssektorn, kan påstås gynnar de sociala värdena.

Katsuror och tankehus

År 2017 blev Harplinge-Steninge, utanför Halmstad, årets svenska kyrkogårdsförvaltning. Priset utses av Föreningen Sveriges kyrkogårdschefer, Sveriges Lantbruksuniversitet, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation och Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund. Ur motiveringen:

”Personalens intresse för växtlighet och besökarnas bästa har utmynnat i en botanisk upplevelsepark som retar sinnena och stimulerar till umgänge och aktivitet.” (Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, online).

Enligt tidigare beskrivning av sociala och rekreativa värden går det att säga att dessa värden på Harplinge kyrkogård har prioriterats. Lingstam berättar att kyrkogården tidigare bara bestått av stora gräsytor som har varit skötselkrävande och oinspirerande. Många besökare tänker att arbetsuppgifterna har blivit fler efter förändringarna, men sanningen är att gräsklippning tar lång tid och det måste göras både ofta och regelbundet (Lingstam, muntligen, 2018-04-19). Med omgestaltningen hoppas kyrkogårdsförvaltningen nu på fler besökare med andra syften än bara gravbesök. Lingstam vill beskriva kyrkogården som en botanisk trädgård som med ny estetik kan bidra till sociala och rekreativa värden (Lingstam, muntligen, 2018-04-19).

Huvudsakligen är det personalen på kyrkogården som har arbetat med nya växtmaterial, berättar Lingstam. De har gjort perennplanteringar och tagit in nya buskar och träd som exempelvis katsura, med det vetenskapliga namnet

Cercidiphyllum japonicum, vilket vanligtvis inte finns på kyrkogårdar (Lingstam, muntligen, 2018-04-19). I boken *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, utgiven av Movium, skrivs det om kyrkogårdars ursprungliga växtmaterial. På en plantskola i Holland har en faktura från 1400-talet hittats, vilket tyder på att växter har köpts in därifrån till Harplinge. En hel del träd har säkerligen också grävts upp i en närliggande skog. Fördelen med att köpa in och hämta växter nära platsen där de sedan skulle planteras, var att de redan var anpassade till det lokala klimatet (Bengtsson, 1992, s.100).

Fortsättningsvis förklarar Lingstam att den stora mångfalden träd och buskar på Harplinge kyrkogård, har gagnats av fadderträdsmetoden som flertalet invånare väljer att använda sig av. Ett självvalt fadderträd skänks till kyrkogården till minne av en person och det är härifrån den stora artvariationen framförallt kommer. För att återkoppla till tidigare resonemang om minnen kopplade till platser av Cele och Tuan, kan metoden med fadderträd bidra till minnesskapande och därmed också till att skapa platskänsla.

Vidare berättar Lingstam om områdets *tankestigar* (Lingstam, muntligen, 2018-04-19). För några år sedan bestämde sig personalen på kyrkogården för att låta delar av den stora gräsytan få växa fritt. Det resulterade i ett vildvuxet område som senare klipptes för gångstråk. Hon förklarar att tanken är att kyrkogården ska fungera som en park. Det finns möjlighet att äta medhavd fika och barnen kan gå balansgång på stenar nere vid dammen (Lingstam, muntligen, 2018-04-19).

Personalen på Harplinge kyrkogård hoppas att en promenad längs med någon av tankestigarna, ska ge möjlighet till att i lugn och ro få reflektera och minnas. Med detta syfte förhöjer tankestigarna kyrkogårdens sociala värden. Tankehusen, där den medhavda picknicken kan ätas, groddammen och konstinstallationerna uppmuntrar till möten mellan människor, ytterligare ett socialt värde.

Figur 4. Såhär kan en konstinstallation på Harplinge kyrkogård se ut (Personlig samling Johan Henriksson, Landskapsingenjörsstudent, 2018-05-06).

Kan kyrkogårdar och begravningsplatser fortsätta att utvecklas vad gäller sociala och rekreativa värden?

Motsättningar – alla är inte positiva till förändring

Både Borås- och Harplinge-Steninge kyrkogårdsförvaltning möts av en hel del motstånd. Alla besökare är inte positiva till att kyrkogårdarna utvecklas till livfulla platser. Örhn berättar att en del besökare menar att ”(...) vi inte respekterar de dödas vilorum. De hävdar att på begravningsplatser ska det vara tyst” (Örhn, muntligen, 2018-04-16). Örhn's respons till den kommentaren är ”Vem är det vi skrämmer? Inte är det de döda i alla fall?” (Örhn, muntligen, 2018-04-16). Vidare menar Örhn att människor har mycket åsikter om kyrkogården och begravningsplatsen, men att det sällan finns argument. Det ska bara vara som det alltid har varit, får han ofta höra. Vanligtvis är det den äldre generationen som har svårt att se moderniseringen som positiv, medan barnfamiljer gärna ser möjligheter för barnen att leka på området samtidigt som föräldrarna besöker en grav. Enligt Örhn är även begravningsombudsmannen i Borås negativt inställd till en del förändringar som planeras. Örhn säger att begravningsombudsmannen hävdar att ett utegym inte kan bekostas av begravningslagen. Samtidigt menar han att lagen kan tolkas på många olika vis. Det går även att ifrågasätta vad begravningsavgiften får användas till. Örhn förstår inte varför pengar får användas till att sätta upp nya bänkar och bord, men inte till ett utegym. ”Fast egendom, som fast egendom”, menar han (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

Lingstam berättar också om besökare som är negativa till förändring och säger att det alltid finns människor som inte är nöjda, men klagomål var vanligare längre tillbaka i tiden (Lingstam, muntligen, 2018-04-19). Länsstyrelsen har för många år sedan haft synpunkter på val av träd bland annat. Lingstam förklarar att de från början inte var positiva till plantering av trädsorter som inte var inhemska. När gräsplanerna fick växa fritt var det besökare som tyckte det var helt förfärligt, att det såg ovårdat ut. Idag klagar besökare mest bara för att klaga menar Lingstam. Ibland handlar det bara om att vänja sig vid en förändring. De besökare som idag är negativa till våra förändringar, kan om några år ha ändrat inställning totalt. Lingstam vill ändå poängtera att de sällan får negativ respons, de allra flesta besökare är positiva till de ändringar som görs (Lingstam, muntligen, 2018-04-19).

Var går gränsen för utveckling av sociala och rekreativa värden på kyrkogårdar och begravningsplatser? – En subjektiv fråga

På frågan om det finns gränser för vad användarna tillåts att göra på området, svarar Lingstam att de försöker vara försiktiga med ordningsregler. Besökarna uppmanas att använda sunt förnuft. Det är viktigt att visa respekt, "(...)det är ändå de dödas vilorum", menar Lingstam (Lingstam, muntligen, 2018-04-19). Bredvid kyrkogården ligger det en förskola, fortsätter Lingstam. Barnen kommer ofta på besök och får tidigt lära sig att det inte är lämpligt att springa där, att promenerande sker på gångstigarna och att gravstenarna inte får lov att röras. Samtidigt berättar hon att hundar, som oftast inte får medtagas till kyrkogårdar och begravningsplatser, är varmt välkomna på Harplinge kyrkogård. Om hundens ena ägare går bort menar Lingstam att det är självklart att hunden ska få följa med de kvarlevande och besöka graven. Återigen handlar det om sunt förnuft. Hunden får "(...)inte springa lös på kyrkogården eller sitta och skita i en rabatt, självklart är det så." (Lingstam, muntligen, 2018-04-19)

Örhn (muntligen, 2018-04-16), och enligt honom alla anställda på Borås kyrkogårdsförvaltning, vill se mer livfulla aktiviteter och glada besökare på Borås snart utbyggda begravningsplats. På frågan om kyrkogårdar och begravningsplatser bör tjäna olika syften, och därmed tillfredsställa olika målgrupper, svarar Örhn ett klart och tydligt ja. Han berättar om den Gamla kyrkogården i Borås och att inga förändringar planeras att göras där. Örhn menar att besökare som söker lugn och ro därmed kan söka sig dit. Örhn påpekar ändå att på den nya begravningsplatsen, trots många förändringar, kommer de sörjande att visas hänsyn. Inga livfulla aktivitetsytor, det vill säga utegym och plats för lek, planeras i nära anslutning till gravplatserna (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

Sörensen och Wembling beskriver i faktabladet *Kyrkogården – minnenas trädgård* kyrkogården som en "(...) bro mellan de levande och de döda". De förtydligar vikten av att respektera de döda. Naturens positiva krafter medverkar till att människan vanligen har en bild av naturen som trygg och glädjefylld. Sörensen och Wembling menar med anledning av detta att det är viktigt att vara uppmärksam när en kyrkogård eller begravningsplats utformas. Det bör vara en plats där naturliga och mer strikta formspråk kombineras. Kyrkogårdens och begravningsplatsens traditionella uttryck ger upphov till känslor och tillfälle att tänka tillbaka och minnas. I texten beskriver de också vikten av att ge möjlighet till avskildhet (Sörensen, 2008, s.5).

Det fungerar i grannlandet

Örhn, kyrkochefen i Borås, berättar att han önskar att fler kyrkogårdar och begravningsplatser i Sverige skulle nyttjas på samma sätt som de gör i den danska huvudstaden Köpenhamn (Örhn, muntligen, 2018-04-16).

Köpenhamnsborna picknickar och promenerar med sina hundar i de parkliknande kyrkogårdarna. Det är lätt att tro att invånarna i Köpenhamn bara tar sig större frihet, men så är det inte. Efter jämförelse av olika danska kyrkogårdars hemsidor och deras förhållningsregler, uppkom det att flertalet av dem exempelvis skriver ut att det är tillåtet att ha picknick på kyrkogården.

Assistens kirkegård är en välkänd kyrkogård i Köpenhamn. Här är HC Andersen bland många andra berömda människor begravd, men kyrkogården är inte minst känd för sin parkliknande atmosfär. På kyrkogården inbjuds besökarna till picknick och det är lätt att charmas av den prunkande grönskan och livfullheten på platsen. En solig dag sitter familjerna utspridda på kyrkogårdens gröna ytor, men inte på alla. Kyrkogården har en nyare del, där gravarna besöks mer frekvent och i sörjande syfte. För att tydliggöra för besökarna att lokalkirkegården är en rofylld plats, dit anhöriga ska kunna gå

för att sörja och minnas, sitter det skyltar uppsatta på kyrkogården.

Trots att endast en begränsad del av kyrkogården är avsedd för stillsamhet, känns det som att alla besökare, även utanför lokalkirkegården, visar respekt för det faktum att de befinner sig på en kyrkogård. Däremot är det troligt att inte alla uppfattar situationen på samma sätt, vilket är förståeligt när ett begrepp som respekt kan tolkas och användas på så många olika vis.

Figur 5. En solig dag sitter familjerna utspridda på Assistens kirkegårdens gröna ytor (Personlig samling Amanda Backlund, Landskapsarkitektstudent, 2018-05-12).

Meningsskiljaktigheter kring begreppets innebörd borde grunda sig exempelvis på kulturell och social bakgrund. När det inte finns en gemensam tolkning av begreppet, är det tänkbart att besökarna istället får förlita sig på det sunda förnuftet, som Lingstam bland annat har nämnt tidigare.

De grönskande buskagen på Assistens kirkegård kan uppfattas som olika typer av rumsbildningar, både mer öppna och mer slutna rumsligheter. Den rika växtligheten bidrar även till att skapa ett ökat lugn. Inga stora gräsytor lämnas, utan här växer träd och buskar tätt. Buskagen hindrar spring och lek samt fångar upp en del av det sorlande ljudet från människor som umgås.

Genom att skapa gröna rumsligheter innanför kyrkogårdsmuren, kan Assistens kirkegård samutnyttjas av sörjande och parknjutare, utan att de stör varandra.

Avslutande reflektioner

Mötas halvvägs – en möjlig slutsats

Under arbetets gång har argument förts fram om hur kyrkogårdar och begravningsplatser skulle kunna utvecklas gällande utformning och användning. Utifrån intervjuer samt litteratursökningar har det framkommit att åsikterna skiljer sig åt, en del besökare vill se mer liv på kyrkogårdarna, där både picknick och möjlighet till fysisk aktivitet diskuteras. Andra vill att kyrkogårdar och begravningsplatser bevaras så som de är idag. I den täta staden är grönytorna värdefulla, de bidrar till att främja både den fysiska och psykiska hälsan. Dessutom är kyrkogården eller begravningsplatsen, för en hel del stadsbor, det enda närliggande grönområdet. Det borde även anses vara ett problem att så stora grönområden, som kyrkogårdar och begravningsplatser är, står folktomma mitt i städerna. Genom att tillåta fler livfulla aktiviteter på kyrkogårdar och begravningsplatser kan det ges chans för sociala och rekreativa värden på fler grönytor i städerna. Med det som bakgrund finns det skäl att se över möjligheten att utveckla användningen.

Samtidigt har det i undersökningar om hur sorg bearbetas, framkommit att kyrkogårdar och begravningsplatser är av betydelse. Det är unika platser och det finns inga andra som uppfyller ett liknande syfte. Sorgearbete och möjlighet till eftertanke är i sig också ett rekreativt värde som inte borde förbises.

Innan arbetet påbörjades, var jag personligen av åsikten att kyrkogårdar och begravningsplatser borde användas för fler syften än bara sörjande. Jag själv har bott i en stad där en kyrkogård fanns som enda närliggande grönområde och tyckte då att det var ett problem att jag inte kunde använda kyrkogården för träning och sociala aktiviteter. Nu efter arbetets slut, har jag breddat min förståelse för hur kyrkogården är en unik plats just med sin rofyllda karaktär.

Jag ser att kyrkogårdar och begravningsplatser kanske inte helt kan göras om till, och användas som, parkliknande miljöer.

Med detta sagt skulle jag vilja föreslå en lösning likt den på Assistens kirkegård. Om fler kyrkogårdsförvaltningar i Sverige skulle hämta inspiration härifrån, kanske en förändring av gestaltning och användning skulle vara genomförbar. För att tillfredsställa en bredare besöksgrupp, kan en lösning vara att dela upp kyrkogården och på så vis skapa rum för olika slags aktiviteter. Det gör det möjligt för sörjande besökare som önskar lugn, såväl som besökare som är där för sin rutinenliga motion att utnyttja kyrkogården/begravningsplatsen tillsammans, utan att egentligen behöva mötas och/eller störas av varandra.

Felkällor

Det är inte lätt att i förväg förutspå hur slutprodukten av ett arbete i denna storlek kommer att se ut. Det finns en del moment i processen som jag nu efterhand hade gjort annorlunda om det hade funnits tid för ändringar. Till att börja med hade jag troligen använt mig av ett annat exempelobjekt än Harplinge kyrkogård. Harplinge är inte en stad och är därmed ett missvisande exempel som inte stämmer överens med min avgränsning om att bara diskutera kyrkogårdar och begravningsplatser i städer.

En svårighet med arbetet har varit att jag inte har kunnat besöka Borås och Harplinge. Jag fick ut bra information från intervjuerna, men det hade varit ännu lättare att föra ett personligt resonemang om jag också hade sett kyrkogårdarna med egna ögon.

Jag försökte komma i kontakt med begravningsombudsmannen i Borås, tyvärr utan lycka. Örhn beskrev i intervjun hur begravningsombudsmannen inte ansåg att alla förändringar som ska ske kan bekostas av begravningslagen. För arbetets trovärdighet, hade jag också velat höra begravningsombudsmannens åsikter direkt och inte bara återberättat för mig.

Slutligen kan jag nu i efterhand sakna att jag inte har pratat med några besökare på kyrkogårdar och begravningsplatser. Istället har jag i arbetet fått använda det som Örhn och Lingstam har berättat om besökarna som de möter. En mer nyanserad bild av hur besökare ser på användningen av kyrkogårdar och begravningsplatser hade gjort mycket för arbetet i helhet.

Vidare studier

Jag började att undersöka hur Sveriges invånare ställer sig till religion. Tyvärr hann jag inte färdigställa det informationsmaterialet, men eftersom kyrkogårdar och begravningsplatser har en historisk stark koppling till

protestantismen, vore det både intressant och relevant att veta vad människor i Sverige idag känner inför kristendomen och andra religioner.

De resultat jag fick fram var gällande hur invånare i Sverige ställer sig till Gud och till religion i övrigt. Med World Values Survey som stöd, går det att utläsa hur den svenska befolkningen faktiskt ställer sig till religion. Undersökningen talar bland annat om hur viktig Gud är för den svenska befolkningen. På en tiogradig skala är det 40 % av befolkningen som säger att de inte alls tycker att Gud är viktig, medan 8 % tvärtom tycker att Gud är väldigt betydelsefull. Resterande del av befolkningen känner något där emellan. Undersökningen visar också att över 70 % av den svenska befolkningen knappt bryr sig, eller inte bryr sig alls, om religion (World Values Survey, online).

World Values Survey visar således att en stor del av den svenska befolkningen inte tror på Gud eller bryr sig om religion i övrigt. Det är också troligt att de som är religiösa är en mer heterogen grupp, det vill säga att de som är troende idag är anhängare av många olika religioner. Med ovanstående diskussion som bakgrund går det att reflektera vidare kring huruvida den kristna kopplingen till kyrkogården och begravningsplatsen kan lättas upp.

Vidare skulle det vara intressant att följa upp projektet med utbyggnaden av Brämhults kyrkogård i Borås. För att veta om liknande gestaltning bör tillämpas på andra kyrkogårdar och begravningsplatser kan det vara givande att lyssna på vad människor tycker om nybyggnationen. Eftersom attityder förändras långsamt, kan det dröja ett tag innan det på riktigt går att utvärdera projektet med rättvisa förutsättningar.

Ett sidospår, som för uppsatsen inte passade att fördjupa sig i ytterligare men som jag personligen tyckte var intressant, gällde människans syn på döden samt hur denna kan påverka uppfattningen av kyrkogården och begravningsplatsen. Under alla intervjutillfällena uppkom det att samtal om döden, men snarare att döden som samtalsämne vanligtvis undviks. Döden verkar vara ett obehagligt ämne som en hel del inte vill skaffa sig kunskap om. Om synen på döden skulle ändras, kanske uppfattningen om kyrkogårdar och begravningsplatser också skulle bli en annan?

Källförteckning:

Otryckta källor

Muntliga källor

Cele, Sofia, 18 april 2018, Universitetslektor i kulturgeografi, Kulturgeografiska institutionen Uppsala universitet, Uppsala, intervju vid personligt möte.

Henriksson, Johan, 4 Maj 2018, Landskapsingenjörstudent, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp, intervju vid personligt möte.

Lingstam, Signild, 19 april 2018, Kyrkvaktmästare i Harplinge-Steninge kyrkogårdsförvaltning, Halmstad, telefonintervju.

Örhn, Lars, 16 april 2018, Kyrkogårdschef, Borås kyrkogårdsförvaltning, telefonintervju.

Personlig samling

Amanda Backlund, Landskapsarkitektstudent, Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp, fotografi av förbudsskylt, taget 2018-04-06.

Amanda Backlund, Landskapsarkitektstudent, Sveriges lantbruksuniversitet Alnarp, fotografi taget kvällstid på Uppsala Gamla Kyrkogård, taget 2018-05-22).

Amanda Backlund, Landskapsarkitektstudent, Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp, fotografi taget på en familj som har picknick på Assistans kirkegård, taget 2018-04-06.

Johan Henriksson, Landskapsingenjörstudent, Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp, omslagsfotografi på en plantering på Harplinge kyrkogård, taget 2018-05-16.

Johan Henriksson, Landskapsingenjörstudent, Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp, fotografi på konstinstallation på Harplinge kyrkogård, taget 2018-05-16.

Lars Örhn, Kyrkogårdschef, Borås kommun, illustrerad situationsplan över Brämhults kyrkogård gjord av Mark & Landskap, år 2018.

Elektroniska källor

Begrepp i begravningsverksamhet (2014). Online, Stad & Land nr 185. Alnarp: Movium. Tillgänglig via: http://www.movium.slu.se/system/files/news/10260/files/begrepp_i_begravningsverksamhet_141007.pdf [2018-04-25] s.11.

Borås stad. Online, Länk: Nyheter - Borås växer stadigt. Tillgänglig via: <https://www.boras.se/nyheter/nyheter/borasvaxerstadigt.5.3b159850161935c4df39c94b.html> [2018-05-16].

Borås. Online, Länk: Borås – staden vid viskan. Tillgänglig via: <https://www.boras.com/sv/boras/> [2018-05-16].

Båtshake, H. (2013). Online, Begravningsplatsens tågvagnar. Tillgänglig via: <http://www.movium.slu.se/kronikor?page=7&article=begravningsplatsens-tagvagnar&epslanguage=sv> [2018-04-02].

Cruse Sondén, G; Olsson, S. Online, Göteborgs stads hemsida, länk: Trygghet och öppenhet, Tillgänglig via: (<http://stadsutveckling.socialhallbarhet.se/trygghet-och-oppenhet/>) [2018-04-03].

Engelbrekts, M (2013). *Begreppet förtätning och dess tolkning – med en typologi för grönska i den täta staden*. Institutionen för stad och land, Ultuna: Sveriges Lantbruksuniversitet. s. 16.

Halmstad. Online, Länk: Befolkning - Tätorter och samhällen 2006 och 2016. Tillgänglig via: <https://www.halmstad.se/kommunpolitik/faktaomhalmstad/statistik/befolkning/tatorterochsamhallen.2174.html> [2018-05-16]

Hållbar stad, Henrik Waldenström (2015) Online, Länk: Grönare städer är framtidens städer, Blogg av Rådet för hållbara städer. Tillgänglig via: <https://hallbarstad.se/omvarld-blog/gronare-stader-ar-framtidens-stader/> [2018-04-09].

Kammarkollegiet. Online, Länk: Begravningsavgift. Tillgänglig via: <https://www.kammarkollegiet.se/begravningsavgift-och-ersattningsbelopp/begravningsavgift> [2018-04-18].

Lst BL Länsstyrelsen i Blekinge län. Online, Länk: *Skyddsvärda träd på kyrkogårdar*. Tillgänglig via: http://skkf.se/sites/default/files/pdf/Skyddsvarda_trad_pa_kyrkogardar.pdf [2018-05-02].

Lst SL Länsstyrelsen i Skåne län (2007-10-24). Online, Länk: *DokumentationTrygghet/Kan vi planera för en trygg stad*. Tillgänglig via: <http://www.lansstyrelsen.se/skane/SiteCollectionDocuments/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/planfragor/aktuella-planeringsfragor/den-blandade-staden/DokumentationTrygghet1.pdf> [2018-05-06] s.2-5.

Lst SL Länsstyrelsen i Skåne län. Online, Länk: Kulturmiljöprogram - Kyrkogårdar. Tillgänglig via: <http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/historia-utveckling/religiosa-landskap/Pages/Kyrkogardar.aspx> [2018-03-28].

Lst VG Länsstyrelsen i Västra Götalands län. Online, Länk: Skyddad bebyggelse – kyrkor och begravningsplatser – Begravningsplatsens lagskydd. Tillgänglig via: http://www.lansstyrelsen.se/VastraGotaland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/skyddad-bebyggelse/kyrkor-och-begravningsplatser/Pages/Begravningsplatsens_lagskydd.aspx [2018-04-27].

Malmö stad. Online, Länk: *Grönstruktur och grönområden*. Tillgänglig via: <https://malmo.se/download/18.29aeafd91411614c89678f0/1491302113595/4sid172-209.pdf> [2018-05-20] s.175.

Nationalencyklopedin. Online, uppslagsord: kyrkogård. Tillgänglig via: <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/kyrkogard> [2018-03-28].

Regeringskansliet. Online, Länk: Myndigheter - Kammarkollegiet. Tillgänglig via: <http://www.regeringen.se/myndigheter-med-flera/kammarkollegiet/> [2018-04-27].

Sandell, A (2009). *Kyrkogården – en plats för de levande*. Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten. Alnarp: Sveriges Lantbruksuniversitet. Tillgänglig via: https://stud.epsilon.slu.se/157/1/sandell_a_090908.pdf [2018-04-15] s. 11.

Svensk författningssamling (1990:114). Online, *Begravningslag*. Tillgänglig via: http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/begravningslag-19901144_sfs-1990-1144 [2018-04-18].

Svensk författningssamling (1988:950) . Online, *Kulturmiljölag*. Tillgänglig via: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolag-1988950_sfs-1988-950 [2018-04-18].

Svenska kyrkan. Online (A), Länk: Kalmar - Begravningslag och begravningsförordning. Tillgänglig via: <https://www.svenskakyrkan.se/kalmar/kyrkogarden/begravningslag-och-begravningsforordning> [2018-04-17].

Svenska kyrkan. Online (B), Länk: Begravningsplats. Tillgänglig via: <https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=1120038> [2018-04-21].

Svenska kyrkan. Online (C), Länk: Biskopsmöten - Det heliga rummet. Rum med många funktioner. Tillgänglig via: https://www.svenskakyrkan.se/biskopsmoten/brev011/det_heliga_rummet-01.htm#TopOfPage [2018-03-29].

Svenska kyrkan. Online (D), Länk: Kyrkogårdens historia – från gravkullar till minneslunder. Tillgänglig via: <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkogardens-historia---fran-gravkullar-till-minneslunder> [2018-05-08].

Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation. Online, Länk: Harplinge-Steninge årets kyrkogårdsförvaltning 2017. Tillgänglig via: <https://www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare/kvistofta-forsamling-utsedd-till-arets-kyrkogardsforvaltning-2016> [2018-04-23].

World Values Survey Wave 6 (2010-2014). Online. Tillgänglig via: World Values Survey's hemsida, sökord: Codebook - WV6_Results – pdf - World Values Survey wave 6 (2010-2014). <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> [2018-05-14].

Sörensen, A-B. (2003). *Kyrkogården i framtiden – ur ungdomars perspektiv*. Alnarp: Movium (Movium rapport, 2:2003) Tillgänglig via: <http://www.movium.slu.se/system/files/news/8485/files/framtidenskyrkogard.pdf> [2018-04-15] s. 4.

Vård och underhållsplanering: Råd och anvisningar från Växjö stift 2003. Online, Svenska kyrkan. Tillgänglig via: [https://www.svenskakyrkan.se/\(X\(1\)A\(oCHjA39LpVADGmXIIGeSg1ME9OEhfWQkrFthfMmZ2WcuxiEC7Mlu93O2qEkZA2f8ADqx_6QlBYChAHvp0t_jPTR3qnnp2yztYPk10yWqNCHF1Bi1yTGZ7L-VFLZu0cY_jzJ-7odL6VncrIV-2DBW_P9502A1\)\)/default.aspx?id=1188719](https://www.svenskakyrkan.se/(X(1)A(oCHjA39LpVADGmXIIGeSg1ME9OEhfWQkrFthfMmZ2WcuxiEC7Mlu93O2qEkZA2f8ADqx_6QlBYChAHvp0t_jPTR3qnnp2yztYPk10yWqNCHF1Bi1yTGZ7L-VFLZu0cY_jzJ-7odL6VncrIV-2DBW_P9502A1))/default.aspx?id=1188719) [2018-05-22]

Tryckta källor

Bengtsson, R. (1992). *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Stad och Land nr 103/1992 Alnarp: Movium. s.100.

Boverket (2016). *Rätt tätt: en idéskrift om förtätning av städer och orter* (2016). Karlskrona: Boverket. Tillgänglig via:

<https://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2016/ratt-tatt-en-ideskift-om-fortatning-av-stader-orter.pdf> [2018-03-28] s.6-23.

Kyrkogårdens form och miljö: Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader (1991). Utgiven av Boverket, Riksantikvarieämbetet samt Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation. Stockholm och Karlskrona: Allmänna förlaget. s.23-63.

Cross, J.E (2001). *What is sense of place*. Denver: Colorado state university. Tillgänglig via: http://western.edu/sites/default/files/documents/cross_headwatersXII.pdf [2018-04-10] s. 1.

Healey, P (2010). *Making better places: The Planning Project in the Twenty-First Century*. Basingstoke och New York: Palgrave Macmillan. s. 34.

Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage. s. 4-6.

Patel, R. och Davidson, B (2003). *Forskningsmetodikens grunder: att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. Lund: Studentlitteratur. s. 28-119.

Schönbäck, H. (2008). *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830: Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala: Uppsala universitet. s. 9-217.

Sörensen, A-B. och Wembling, M. (2008). *Minnenas trädgård : om kyrkogårdens form och växter*. Höganäs: Edition Andersson AB. s. 66-67.

Sörensen, A-B. och Wembling, M. (2008). *Kyrkogården – en minnenas trädgård*. *Gröna Fakta*. Nr 4, Alnarp: Movium s. 4-5.

Tuan, Y-F (1977). *Space and Place: the perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Tillgänglig via: [http://www.cmecc.com/uploads/课本和论文/\[40\]\[空间社会文化\].Tuan.Yi-Fu.\(2001\).Space.and.place.pdf](http://www.cmecc.com/uploads/课本和论文/[40][空间社会文化].Tuan.Yi-Fu.(2001).Space.and.place.pdf) [2018-05-02] s. 17-186.

Worpel, K (2003). *Last landscapes: The architecture of the cemetery in the west*. London: Reaktion Books Ltd. s. 20-21.

Bilaga

Intervjufrågor till Lars Örhén och Signild Lingstam

- Vad har du för arbetsuppgifter?
- Kan du berätta lite kort om Borås församling? Hur stor är den? Brinner ni för någonting särskilt?
- Jag vet inte riktigt hur det fungerar, men gällande tradition och verksamhet, arbetar alla församlingar på olika vis eller har Svenska kyrkan några förhållningsregler?
- När det gäller regler för kyrkogårdarna, ställer Svenska kyrkan krav, eller är det församlingarna själva som bestämmer?
- Hur används era kyrkogårdar idag? Har du sett någon förändring av användningen under din tid?
- Ni har bestämt er för att göra förändringar på era kyrkogårdar, hur kom det sig?
- Varför vill ni se mer livlig aktivitet?
- Vilken typ av aktivitet är det ni har tänkt er?
- Finns det något ni tycker att man inte ska få göra?
- Det känns som att er inställning till hur kyrkogårdar bör användas är modern, är alla medarbetare överens om att detta är rätt väg att gå?
- Hur tänker du att ni ska bemöta och tillfredsställa besökare som önskar att kyrkogården ska se ut som den alltid har gjort?
- Får kyrkogården en ny målgrupp?
- Hur tänker du gällande andra kyrkogårdar, bör de välja en liknande bana som ni, eller ska alla få göra olika?
- Vad är din framtidsvision av kyrkogårdarna i Borås?

Intervjufrågor till Sofia Cele

- Vad är platsteori?

- Hur kommer det sig att vi skapar en relation till en viss plats men inte till en annan?
- Vilka faktorer är det som inverkar, fysiska och psykiska, när vi berörs av en plats (skapar en känsla för platsen)?
- Space and place är de två viktiga begreppen i platsteori (svåra att översätta) när övergår det från att vara space till att bli place?
- Varför får en plats en viss funktion? (En kyrkogård går/åker man till för att besöka en grav) Går det att rubba på den inställningen? Tänka sig att platsen kan användas till något annat?
- Kyrkogården är en plats som de allra flesta berörs av – varför har vi en sådan stark anknytning till kyrkogården som plats och begrepp?
- Kan man märka av den religiösa anknytningen till platsen? I så fall hur?
- Styrks kyrkogården som plats med hjälp av dess avgränsningar?
- Är kyrkogården en plats eller flera platser?
- Vad har en entré för betydelse? (Kyrkogårdens entré har historiskt varit betydelsefull) Gör det att människor känner sig välkomna/utestängda?
- Vilka typiska platsskapande element finns det på en kyrkogård?
- Vad tror du om frågan: går det på kyrkogården och begravningsplatsen att skapa olika funktions- och aktivitetsbaserade platser?